

İNSAN HAKLARI VE İSLÂM

– Sosyolojik ve Fikhî Yaklaşımlar –

RECEP ŞENTÜRK

© İz Yayıncılık Limited Şirketi, 2017

Sertifika no: 17313

İZ YAYINCILIK: 983

inceleme araştırma dizisi: 370

ISBN: 978-605-326-198-8

3. baskı, İstanbul, 2017

Litros Yolu, Fatih Sanayi Sitesi 12/280, Topkapı-İstanbul

telefon: (212) 5207210 • faks: (212) 5115791

www.iz.com.tr • bilgi@iz.com.tr

kapak: Hamdi Akyol

Basıldığı yer: Alemdar Ofset Matbaacılık Davutpaşa Caddesi
Besler İş Merkezi No: 20/29 Topkapı/İstanbul (Sertifika no: 22953)

İNSAN HAKLARI VE İSLÂM

– Sosyolojik ve Fikhî Yaklaşımlar –

RECEP ŞENTÜRK

RECEP ŐENTÖRK; 1964 ankırı doğumlu. Lisans eğitimini Marmara Őniversitesi İlahiyat Fakóltesi'nde (1986) tamamladıktan sonra, İstanbul Őniversitesi Edebiyat Fakóltesi Sosyoloji bölümünde master yaptı (1988) ve aynı bölümde asistan olarak çalıştı (1988-1989). Doktorasını Amerika'da Columbia Őniversitesi, Sosyoloji bölümünde tamamladı (1998). Atlanta'da Emory Őniversitesi Hukuk Fakóltesi'nde misafir araştırmacı olarak insan hakları konusunda çalışmalar yaptı (2002-2003). 2005 yılında British Academy'nin davetlisi olarak Oxford Brookes Őniversitesi Sosyal Bilimler ve Hukuk Fakóltesi'nde insan hakları konusundaki çalışmalarını yürüttü ve aynı konuda İngiltere'nin çeşitli üniversitelerinde konferanslar verdi. Halen İbn Haldun Őniversitesi rektörü olarak görev yapmaktadır.

Eserleri: *Malcolm X* (İstanbul 2006), *Malcolm X: es-Sıra az-Zâtiyye* (Arapça) (Őam, 2006), *Narrative Social Structure: Hadith Transmission Network 610-1505* (California: Stanford U.P. 2005) Bu eserin Türkçesi: *Toplumsal Hafıza: Hadis Rivayet Ağı 610-1505* (2004), *Yeni Din Sosyolojileri* (2004), *Modernleşme ve Toplumbilim* (1996), *İnsan Hakları ve İslâm* (2007), *Türk Düşüncesinin Sosyolojisi* (2008), *Açık Medeniyet* (2010).

İçindekiler

Takdim.....	9
Önsöz.....	13

BİRİNCİ BÖLÜM

ÂDEMİYYET VE İSMET

İslâm'da İnsan Hakları İçin Fıkhî Bir Çerçeve

I. İnsan Haklarına Fıkhî Bir Bakış.....	17
II. Klâsik İslâm Hukukunda İnsanlık ve İnsan Hakları Arasındaki Tartışmalı İlişki.....	29
III. İslâm'da Azınlık Hakları: Zimmîden Vatandaşa.....	65

İKİNCİ BÖLÜM

İNSAN HAKLARININ SOSYOLOJİSİ

Evrenselcilik, Cemaatçilik ve Entelektüel Bağımlılık

IV. İslâm ve Batı Kültüründe İnsan Hakları Söylemleri.....	103
V. Evrensel ve Cemaatçi Yaklaşımlar Arasında İslâm'da İnsan Hakları.....	151
VI. İslâm'da Öteki'nin Dokunulmazlığı.....	227
Kaynaklar.....	277
Dizin.....	293

Evrensel Fıkıh düşüncesinin öncüsü ve en büyük ustası
Ebu Hanife'ye ve onun kıymetli mirasını bize titizlikle
ulaştıran Muhammed Şeybanî, Debûsî ve Serahsî'ye

Önsöz

Bu kitaptaki makaleler, benim, bir yandan İslâm ve Batı medeniyetlerindeki insan hakları düşünce ve uygulamalarını hukukî ve sosyolojik bir yaklaşımla tarihî süreç içinde karşılaştırmalı olarak analiz etme, diğer yandan kendi insan hakları düşüncemi oluşturma çabalarımın sonucudur. Bu iki amacın birbirine çok bağlı olduğu ve biri olmadan diğerinin gerçekleşmeyeceği kanaatindeyim. Her iki amaca da şu anda tam olarak ulaştığım söylenemez. Bundan dolayı elinizdeki çalışmalar, henüz sona ermemiş, hâlen devam etmekte olan bir araştırmanın meyveleridir.

Benim insan hakları anlayışımı tek bir önerme ile özetlemek mümkündür: “Varım, öyleyse haklarım da var.” İngilizce olarak, “I am therefore i have rights” şeklinde ifade ettiğim bu düşünce, yaklaşık sekizinci asırdan beri Fukaha tarafından benimlenen “*Ismet, âdemiyyetledir.*” (*el-İsmetü bi'l-Âdemiyyeti*) yaklaşımının bir uzanımıdır.

Daha açık bir ifadeyle, insanın varlığı, onun temel insan haklarına sahip olmasının yeterli sebebidir. Bu evrensel bir ilkedir ve insanlar arasında din, ırk, cinsiyet, sınıf ve vatandaşlık ayrımı yapılmaz.

Araştırmalarım beni bu yaklaşımımın İslâm'da ve Batı'da evrenselci yaklaşımı benimseyenler tarafından paylaşıldığı sonucuna götürdü. Bütün medeniyetlerden evrenselci yaklaşımı

benimseyenler de aynı düşünceyi paylaşmaktadırlar. Dolayısıyla, sadece İslâm ve Batı medeniyetleri arasında değil, dünyadaki bütün evrensel medeniyetler, kültürler ve dinler arasında ortak bir zemin vardır: İnsan var olduğu için haklara sahiptir. Bu hakların başında da hayatın dokunulmazlığı ve onurlu yaşam hakkı gelmektedir.

Toplumsal bilgi ve söylem, toplumun ürünüdür. Bu yüzden sosyal değişme ile değişirler. Her toplum kendine has bir yöntem ile bu söylem ve bilgiyi üretir. Toplum gibi, bilgi ve söylem de bir çatışma ve değişme alanıdır. Bilgi ve söylem sadece toplum içi ve toplumlar arası çatışmaları yansıtmakla kalmaz, aynı zamanda onları yeniden üretir ve şekillendirir. Böylece bilgi ve varlık birbirini yeniden inşa eder. Bundan dolayı ne toplum ne de bilgi ve söylem sona ermiş, donuk, durağan ve tek tiptir.

İnsan hakları bilgisi ve söylemi de bu kurala dâhildir: Toplumsal değişme ve çatışmanın ürünü olarak sürekli yeniden şekillenir. Öyleyse sormamız gereken soru, "Mevcut insan hakları söylemi karşısında olumlu veya olumsuz nasıl bir tavır takınmamız gerekir?" olmamalıdır. Bu sorunun arkasında, insan hakları söylemini "veri" olarak alan ve onu bitmiş bir proje olarak gören pasif ve tepkisel bir yaklaşım yatmaktadır. Aksine temel sorumuz şu olmalıdır: "Dünya insan hakları söyleminin yeniden şekillenmesine nasıl katkıda bulunabiliriz?" İşte, elinizdeki kitabın temel sorusu budur.

Soruyu böyle sormamızın sebebi, günümüzde Müslümanların temel sorunlarından birinin "insan hakları bağımlılığı" olduğunu düşünmemizdendir. Günümüzde Müslümanlar, insan hakları söyleminin "tüketicisi" konumundadırlar. Batı'da üretilen söylemi alıp kullanmakta, ama kendileri bir katkıda bulunmamaktadırlar. Müslümanların kendi üretmedikleri ve hatta üretimine katkıda bile bulunmadıkları insan hakları söylemini, diğer metalar gibi Batı'dan ithal etmeleri, onları bu konuda da Batı'ya bağımlı hâle getirmektedir. İnsan hakları bağımlılı-

ğından maksadımız budur. İnsan hakları bağımlılığı sorununun çözümü, Müslümanların söylemin oluşum sürecinde etkin rol almaları ile aşılabilir. Yoksa söylem üretildikten sonra onu alıp uygulamak veya İslâm'a uygun olup olmadığını tartışmak, pasif bir tepkisellikten öteye geçemez.

Bütün evrensel medeniyetler gibi, İslâm ve Batı medeniyeti de insanın hakları ve dokunulmazlığı konusunda kendilerine has bilgiler ve söylemler üretmişlerdir. Bu söylemlerin ortak ve farklı yönleri vardır. Ancak her iki medeniyette de insan hakları söylemi, değişim ve çatışma alanıdır; tekdüze ve sabit değildir. Bilindiği gibi, modernleşme ve Batılılaşma dönemi, Müslümanların Batı'ya bağımlılıklarının arttığı bir dönemdir. Ancak bu bağımlılığın gözden kaçan bir boyutu vardır: Entelektüel (fıkrî, düşünsel) bağımlılık. İnsan hakları bağımlılığı, entelektüel bağımlılığın özel bir şekli olarak görülebilir. İslâm medeniyetinin kendine has insan hakları söylemi üretimi bu dönemde durmuştur. Çünkü genel olarak hukuk alanında, özel olarak da insan hakları alanında, Batı'da üretilen söylem olduğu gibi benimsenmiştir. Hâlbuki insan hakları söyleminin kitleler ve siyasî otorite üzerinde bağlayıcı bir etkisinin olması, onun yerli kültürel simge ve kodları kullanmasıyla mümkün olabilir. Aksi takdirde, tercüme bir insan hakları söylemi, toplumsal bağlayıcılık özelliğinden yoksun kalır.

Farklı medeniyetlere ait insan hakları söylemlerinin ve aralarındaki etkileşimin karşılaştırmalı bir şekilde incelenmesi, sosyolojik ve hukukî bakış açılarını birlikte kullanmayı gerektirir. Elinizdeki derlemede yer alan yazıların ortak özelliği, sosyoloji ve hukuk yaklaşımını birlikte yansıtmalarıdır. Hukukçular konuya kendi bakış açılarından bakarlar. Sosyologlara gelince, birkaç istisna dışında onlar zaten insan hakları konusuna fazla ilgi duymamaktadırlar.

Bu yazıların ortak amacı, Batı ve İslâm toplumlarının insan hakları söylemlerini üretirken nasıl bir yol izlediklerini göstermeye çalışmaktır. Görünen o ki, İslâm toplumları insan hakları meselesini fıkıhla çözmeye çalışmışlardır. Batı toplumları

ise hukuk bağlamında konuyu ele almışlardır. Sonuçta iki ayrı söylem ortaya çıkmıştır.

Ancak bu durum, yüzeysel bir yaklaşımla, söz konusu iki söylem ve onları üreten toplumlar arasında hiçbir benzerlik olmadığı sonucuna götürmemelidir. Benzerlik, insan hakları düşüncesinin temel diyalektiğinde yatmaktadır. Batı ve İslâm medeniyetinde insan hakları söylemi hangi diyalektik üzerine kurulmuştur? Bizce bu, evrenselcilik ile cemaatçilik arasındaki diyalektiktir. Söz konusu diyalektik, hem Batı hem de İslâm toplumlarının insan hakları söylemine damgasını vurmuştur. Her toplumda bir yanda bütün insanlığı kucaklamaya çalışan evrenselciler, diğer yanda sadece kendi toplumlarını düşünen cemaatçiler vardır. Bu sosyolojik gözlem bizi, İslâm ve Batı'da insan hakları söylemi belli açılardan farklılık arz etse de, temelde yatan diyalektiğin ve sosyal yapının aynı olduğu sonucuna götürmektedir.

Elinizdeki derlemeyi bir araya getirme fikri, çok sevdiğim iki kardeşime, A. Cüneyd Köksal ve Lütfi Sunar'a aittir. Bu derlemenin vücut bulması onların eseri olduğundan herkesten önce onlara teşekkür etmek istiyorum. İki de neredeyse aynı zamanda bu teklif ile bana geldiler. Bir müddet tereddütten sonra teklifi kabul ettim. Daha sonra, Lütfi Sunar, İngilizce yazıları tercüme ettirerek derlemeyi bizzat yapmayı üstlendi ve bunu en güzel şekilde başarıyla gerçekleştirdi.

Kitap altı yazıdan oluşmaktadır. Bunların dördü İngilizce olarak kaleme alınmış olduğundan Türkçeye çevrilmiştir. Her yazının daha önce yayımlandığı yer, ilk sayfada dipnotta verilmiştir. Farklı zamanlarda, farklı muhatap kitleler göz önünde bulundurularak kaleme alınan bu makaleler bir derleme halinde kitaplaştırılınca, kaçınılmaz olarak bazı hususların tekrarlanması durumu ortaya çıkmıştır. Bu tekrarları elimizden geldiğince azaltmaya çalıştık ama tamamen ortadan kaldırmak mümkün olmadı. Okuyucunun bunu anlayışla karşılayacağını ümit ediyoruz.

İnsan hakları konusunda 2000 yılından beri çalışmaktayım. İSAM’da başlayan çalışmalarımı Emory Üniversitesi Hukuk Fakültesi’nde ve İngiltere’de Oxford Brooks Üniversitesi Hukuk Fakültesi’nde sürdürdüm. Dünyanın çeşitli yerlerinde fikirlerimi sunma ve tartışma imkânım oldu. Bütün bunlar benim üzerimdeki teşekkür borçlarının artmasına sebep oldu. Teşekkür borçlu olduğum insanların ve kurumların sadece bir kısmını burada zikredebileceğim.

Öncelikle, bu yazıların çeşitli vesilelerle sunulduğu atölye çalışmalarına ve tartışmalara katılan İSAM’daki hocalarıma ve çalışma arkadaşlarıma yorumlarından dolayı teşekkür ederim. Bunlar arasında özellikle görüşlerinden istifade ettiğim Hayrettin Karaman, M. Akif Aydın, Ahmet Özel, Tahsin Görgün ve Şükrü Özen’e teşekkür borçluyum. Daha önce yayınlanan yazıların bu derlemede yayınlanmasına müsaade etmesinden dolayı İSAM’a özellikle teşekkür ediyorum.

Ayrıca, buradaki makalelerin bazılarının müsveddesini okuyarak kanaatlerini bildiren saygıdeğer hocam Şerif Mardin’e, değerli meslektaşlarım Nuri Yaşar ve Fethi Gedikli’ye de teşekkür ederim.

Atlanta’da bulunan Emory Üniversitesi Hukuk Fakültesi’nden, İslâm ve İnsan Hakları Programı Müdürü Abdullahi A. An-Naim’e, kıymetli desteklerinden dolayı şükranlarımı bildirmek isterim. Aynı üniversiteden Herald Berman, J. D. Van der Vyver, S. Tipton, F. Rechner’e, yorum ve katkılarından dolayı teşekkür ederim. Ekatterina Yahyaoui, Asma Abdel Halim, Shelly Brownsberger ve Vallerie Harden’a, Atlanta’daki arkadaşlıklarından ve katkılarından dolayı teşekkür ederim.

Ayrıca, Kahire’deki Orta Doğu Araştırma Merkezi’ne (MERC), sağladığı destekten dolayı minnettarım. Bir makale, 11 Aralık, 2003’te Kahire Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi’nde sunulmuştur. Yorum ve katkılarından dolayı Ola Abou Zeid ve Mustapha Kamel el Sayyed’e teşekkürlerimi sunmak isterim.

Başka bir makale, Washington'daki Amerikan Üniversitesi Global Barış Merkezi ve Mısır'daki İskenderiye Kütüphanesi tarafından düzenlenen "Çağdaş İslâmî Sentez" adlı bir sempozyumda sunulmuştur. Abdulaziz Said ve Meena Sharify Funk'ın katkılarını şükranla hatırlıyorum.

Bir başka makale, ISIM'in düzenlediği bir toplantıda sunulmuştur. Tanıştığımızda Hollanda'da ISIM'de görevli olan meslektaşım ve arkadaşım Abdulkadir Tayob'a, ısrarla bir makaleyi bitirmemde bana verdiği cesareten dolayı müteşekkirim.

British Academy'nin misafiri olarak beni Oxford Brooks Üniversitesine davet eden Peter Edge'e, gösterdiği misafirperverlikten dolayı teşekkür borçluyum.

Burada ayrıca Ercüment Asil'e ve Necmettin Kızılkaya'ya da katkılarından dolayı teşekkür ediyorum.

Son olarak, bütün ilmî çalışmalarım esnasında desteğini esirgemeyen eşime minnettarlığımı ifade etmek istiyorum. Bu çalışmaların bir kısmını, kız kardeşim Zeynep ve eşi Mehmet'in Troy'daki evlerinde kaleme aldım. O esnada Zeynep, genç yaşta yakalandığı kansere karşı şükür ve sabırla mücadele ediyordu. Son nefesine kadar da öyle devam etti... Allah ona rahmet etsin ve bizi cennetinin rengârenk ve güzel kokulu çiçeklerle dolu bahçelerinde buluştursun!

Recep Şentürk